

GLUSHUK V. The influence of social conditions, education, training for martial traditions of the Ukrainian Cossacks.

The article examines the impact of social conditions, education, training for military traditions of the Ukrainian Cossacks.

Keywords: patriotism, military traditions, social conditions, the Ukrainian Cossacks, a people fighting, training, activity, perseverance, determination, military discipline.

Калібовець С. М.

Український інститут національної пам'яті

МЕМОРІАЛИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ У МІСТАХ-ГЕРОЯХ УКРАЇНИ ТА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ (1942–1980-Х РР.)

У статті розглянуто питання встановлення меморіалів у містах-героях України на знак увічнення пам'яті полеглих воїнів під час Великої Вітчизняної війни; комеморації пам'яті в Україні 1942–1980-х рр.

Ключові слова: історична пам'ять, комеморація, Друга світова та Велика Вітчизняна війна, військові цвинтарі, пам'ятники, меморіали.

Історична пам'ять є невід'ємною складовою національної ідентичності. Усвідомлення спільності історичної долі разом із мовою та культурними традиціями об'єднує соціальні групи у нації, наділяє її членів почуттями духовної спорідненості. Саме колективні уявлення про минуле є важливим феноменом колективної та індивідуальної самоідентифікації. Тому історична пам'ять відіграє вагомий роль в процесах становлення української нації, сприяє формуванню національної ідентичності. Проте, незважаючи на значні досягнення останніх років, усвідомлення громадянами України ролі історичної пам'яті, ще існує великий розрив від інших складових національної ідентичності, таких як: мови, культурних традицій тощо.

Пам'ятники – один з найважливіших об'єктів, який поєднує індивіда в теперішньому часі з минулим досвідом соціальної групи, до якої цей індивід належить. Більш-менш успішно пам'ятник спрямовує спогади колективу в потрібне русло: вказує на те, що повинне бути поміченим і запам'ятованим, тому це надзвичайно зручна форма для збереження і передачі знань про минуле [10]. Варто зазначити, що пам'ятники відіграють важливу роль в репрезентації і легітимізації панівних ідеологій та історичних моделей минулого. Пам'ятники – це не тільки інформація про минуле, вони несуть в собі сенс, який сприймається тільки тією чи іншою епохою як щось більш-менш значуще. Трактовка цієї інформації, цього сенсу змінюється під впливом соціокультурних змін. У пам'ятнику закладено більше змісту, ніж суб'єкт може сприйняти в період створення пам'ятників.

Пам'ятники є одним з матеріалізованих знаків колективної пам'яті. Вони мають значний вплив на процес творення ідентичності – тобто

відчуття приналежності до певної соціальної спільноти, що завжди пов'язується з відчуттям відмінності від інших.

Такий процес, по-перше, підлягає ідеологічним втручанням з боку держави, яка зацікавлена у закріпленні певної ідеології у свідомості її громадян, по-друге, може йти природним шляхом.

У західноєвропейській науці щодо теоретичного осмислення є значна кількість таких понять, як “національна пам'ять”, “соціальна пам'ять”, “колективна пам'ять”, “комунікативна пам'ять”, “суспільна пам'ять”, “політика пам'яті”, які розроблялися в соціології, філософії, психології, історії. Концепція комеморизації або “суспільної пам'яті” розпочалась у сфері соціології (М. Хальбвакс), продовжилась у теорії ментальностей (П. Нора, Ф. Ар'єс, М. Фуко), теорії комунікації (Дж. Онг), семіотиці (Томпсон). З нею корелюють такі концепти, як культурна, соціальна, історична пам'ять, “контрпам'ять”, “місця пам'яті”, “історична правда”, “історичний досвід”. Роботи М. Хальбвакса – “Соціальні рамки пам'яті”, “Колективна пам'ять” – присвячені теоретичним питанням з проблематики як індивідуальної пам'яті окремої людини, так і колективної пам'яті різних соціальних інститутів. Дослідник протиставляв історію і пам'ять: пам'ять ненадійна, ефективна лише при повтореннях, усучаснює згадуване, а історія документально підтверджена, має справу з унікальними подіями і критично дистанціюється від сьогодення. Автор пов'язував комеморацію зі стереотипами і мнемотопами традиції [9, с. 154].

Предметом уваги філософів стає питання дихотомії між пам'яттю і забуттям. Зокрема, французький філософ Поль Рікер у книзі “Пам'ять, історія, забуття” досліджує проблеми історії у зв'язку із такими явищами, як пам'ять і забуття. Він аналізує пам'ять як особливий феномен, не забуваючи при цьому забуття, як один з головних символів нашого ставлення до часу [11].

Наприкінці ХХ ст. дослідженням зазначеної проблеми займалися такі дослідники: Я. Ассман, П. Нора, Й. Рюзен [1]. Засновником “політики пам'яті” як нової історичної концепції є автор унікального проекту “Місця пам'яті” П. Нора. Учасники цього проекту критично аналізували минуле, що існувало в історичній пам'яті французів. Автор вважав, що пам'ять завжди актуальна, пов'язана з сьогоденням. Носії пам'яті – живі соціальні групи. “Пам'ять поміщає спогад в священне, історія його звідти виганяє, роблячи прозаїчним” [11, с. 225]. П. Нора вважав, що колективна пам'ять проявляється в трьох формах, які він називав (за типами об'єктів, в яких вона опредмечується) “матеріальними”, “функціональними” та “символічними”. В першому випадку йдеться про об'єкти, що безпосередньо створюються саме для збереження пам'яті, наприклад, пам'ятники та монументи загиблим. У другому випадку – про об'єкти, які лише побіжно служать збереженню пам'яті. В третьому випадку – про історичні об'єкти, які

свого часу були “свідками”, а нині є символами (місцями пам’яті) найвизначніших подій в історії нації. Згідно з теорією П. Нора, колективна пам’ять концентрується і представляється в так званих місцях пам’яті, які не є лише географічними пунктами, а визначаються як точки зіткнення, в яких формується і комеморизується пам’ять суспільства. [9, с. 155]. Головна функція цих “місць” – збереження групової пам’яті, ними можуть бути люди, події, споруди, що оточені символічною аурую, мають символічне значення. Ці місця мають символічне значення, може змінюватися завдяки індивідуальним чи груповим стратегіям. Варто наголосити на такій ідеї автора: створення й усвідомлення “місць пам’яті” – головний чинник формування групової ідентичності; а вивчаючи зміну цих місць, можна зрозуміти зміну колективної ідентичності тієї чи іншої соціальної групи.

Французький вчений Ф. Ар’єс, досліджуючи процеси і техніки комеморації в історії ментальностей, у праці “Людина перед обличчям смерті” звернув увагу на роль меморіальних монументів і ритуалів, довів, що комеморативні практики є найважливішим способом репрезентації [12]. На думку П. Хаттона, завдяки працям Ф. Ар’єса у 80-х роках ХХ ст. виник новий жанр історичної науки – історія політики комеморації.

Досліджуючи способи використання комеморативного образу з метою віднайдення конкретної політичної ідентифікації, М. Агюлон сконцентрував свою увагу на тому, як символічні образи слугували цілям політичної пропаганди. Автор робить висновок, що лише конкретні образи можуть створювати для абстрактних понять емоційну привабливість, що потрібно для залучення послідовників [12].

У пострадянський період з’явилась ціла низка робіт про особливості меморіальної політики держави І. Гирич, К. Баханова, І. Симоненка [2], Ю. Шаповал, С. Стуканова [14]. Дослідженням та аналізом проблеми взаємозв’язку історичної пам’яті та історичної травми, історичної пам’яті та політики пам’яті займаються А. Киридон, А. Коник [8].

Ілюстроване фотознімками видання 2010 р. “Вечный огонь бессмертия: Мемориалы, монументы, обелиски памяти и воинской славы, увековечивающие события Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. в Украине” [3] знайомить читача з багатьма пам’ятниками, встановленими на території України на честь героїв і подій Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років, які увічнюють пам’ять про загиблих радянських воїнів, подвиги, здійснені ними на українській землі в боях проти фашистських загарбників.

Дотичною до теми дослідження є монографія Г. Г. Денисенко, де на основі архівних джерел, опублікованої літератури аналізується діяльність центральних і регіональних товариств охорони і збереження пам’яток у незалежній Україні, які досліджували пам’ятки старовини, у тому числі і об’єкти воєнної історії [5].

Як бачимо, чимало праць дослідників історичної пам’яті та місць пам’яті

сприяють вивченню цього питання в історії українського народу.

Метою нашої розвідки є дослідження динаміки комеморативного процесу встановлення меморіалів, обелісків та монументів Слави на вшанування пам'яті полеглих у роки Великої Вітчизняної війни в містах-героях України у 1942–1980-х рр.

Усю другу половину ХХ століття суспільство пострадянського простору усвідомлювало Велику Вітчизняну війну як знакову історичну подію, і політика пам'яті, окрім устремлінь до пошуку нових смислів і форм, демонструє радянський спадок. Найбільш активними періодами встановлення пам'ятників, меморіалів, обелісків були ювілеї Перемоги, проте кожен ювілей приносив нову тенденцію, бачення, відчужуючи пам'ять про ці події. Відкриття багатьох меморіалів і пам'ятників було приурочено до ювілейних дат перемоги радянської зброї. Проте не самі дати, а всенародний рух за увіковічення пам'яті полеглих призвів до масової появи пам'ятників і монументів і зумовив небачений розквіт меморіального простору в 1960–1970-і роки.

Попри те, що культ пам'яті війни народився ще за часів Сталіна, зразу після війни він не набув справжнього поширення, бо тодішня ідеологічна машина використовувала пам'ять війни винятково для зміцнення культу воєнно-політичного генія Сталіна і партії. Одразу після війни, з середини 1940-х років в більшості населених пунктів з'являються прості і недорогі бетонні стели – кенотафи зі списками імен людей, які пішли на війну. Вони були пірамідальної чи прямокутної форми, з червоною зіркою на вершині. Зазвичай їх ставили біля будинків культури, в невеличких селах – на перехресті чи головній вулиці. Такі стели були призначені для “себе”, їх замовниками були місцеві громади. Для пам'ятників Великої Вітчизняної війни це була унікальна ситуація: у перші повоєнні роки держава не брала участі у фінансуванні пам'ятників, стел і обелісків. У перші повоєнні роки історична роль перемоги над фашизмом не усвідомлювалась так глибоко, і з усією повнотою, як у 1960–1970 рр., адже найважливішим тоді було захистити рідну землю, розгромити ворожу армію, здобути перемогу над фашистською державною машиною. Саме тому в повоєнні роки найбільш суттєвим було відобразити сам подвиг, відтворити образ людини, що здійснила його, вшанувати пам'ять полеглих. Пам'ять про війну демократизувалася. Уже не тільки воєначальники, але й звичайні солдати ставали гідними пам'яті. З'явилася нова форма пам'ятника у вигляді Могили Невідомого Солдата, якою увічнювали пам'ять про всіх полеглих. У містах-героях постали такі пам'ятники та ритуали, які надавали їм сакрального характеру. Візьмемо Обеліск Слави, що височить в Керчі на горі Мітрідат. Відкритий у 1944 р. тригранний 22-метровий обеліск увінчує подвиги визволителів Керчі – воїнів 18-ї і 56-ї армії та Азовської військової флотилії. Спирається на масивний триступінчастий цоколь, що має форму трилисника.

На кожному його виступі встановлено 76 міліметрові гармати. З північного боку обеліска – зображення ордена Слави. Пізніше було запалено Вічний Вогонь [3, с. 36]. Саме в моменти долучення до святинь формується колективна пам'ять, як фактор, що об'єднує соціальну групу, підтримує її ідентичність. Місця, події, герої втілюють групу, визначають її сутність і специфіку. Важливий для життя соціуму досвід одержує просторово-часову фіксацію в “місцях пам'яті”. Підтримка ідентичності вимагає відчуття неперервності історії.

Після визволення території України від окупантів наряду з іншими заходами, пов'язаними з відбудовою народного господарства, розглядалися і питання охорони пам'яток, їхнього впорядкування. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 1 квітня 1944 р. “Про благоустрій могил і увічнення пам'яті воїнів, які загинули в боях за визволення і незалежність Радянської Батьківщини” сприяла значній активізації цієї роботи. Відповідно до постанови, місцеві органи влади, партійні, комсомольські організації повинні взяти на облік та занести до Книги пам'яті України всі військові цвинтарі, братські та одиничні могили загиблих воїнів [6, с. 25]. На виконання цієї постанови був оголошений конкурс з підготовки типових проектів пам'ятників і надгробків. Почали формуватися певні типи меморіальних споруд: надгробки над братськими та індивідуальними могилами, монументи, громадські будівлі меморіального характеру. Провідною тематикою стала тема патріотизму, що мобілізувало суспільство, сприяло пробудженню національної свідомості, стало джерелом для формування патріотичних символів – червоної зірки, прапора, пізніше трансформованих у Вічний вогонь – символ безсмертя. Спорудженням меморіалів, обелісків на братських могилах влада прагнула не тільки вшанувати пам'ять захисників Вітчизни, але й створити в суспільстві особливу психологічну атмосферу. Важлива роль надавалась національним звичаям, традиціям вшанування полеглих, меморіалам, пам'ятникам, яким притаманна функція активного суспільного впливу на населення в якості пропаганди.

На всій території, де відгриміли бої, почалося впорядкування могил полеглих воїнів. Протягом 1950-х років на території України було впорядковано 18394 братських та індивідуальних могил радянських воїнів, партизанів, підпільників [13, арк. 13], споруджено понад 11 тисяч пам'ятників, обелісків, надгробків та меморіальних плит [6, с. 25]. Подальша програма увічнення історії Великої Вітчизняної війни була розрахована на десять років, її завершення планувалось до 25-річчя Перемоги. На місцях оборонних боїв Радянської Армії у Севастополі, Одесі, Керчі пропонувалося спорудити меморіали, упорядкувати військові кладовища. Важлива роль при цьому відводилась відображенню бойових дій Радянської Армії під час визволення української землі від загарбників. Наприклад, Меморіальне кладовище на 6-му км Сімферопольського шосе в селищі Деркачі, по-

іншому, кладовище Горпищенка, виникло в 1941–1942 рр., як місце поховання воїнів 8-ї бригади морської піхоти. На кладовищі розташовані 152 братські і одиночні могили. Громада дбала про воєнні захоронення самостійно. Держава не мала жодного стосунку до утримання цього кладовища, хоча вимагала звітності до чергових дат. Те, як у повоєнне десятиріччя радянська влада “порядкувала” військовими похованнями, монументами і меморіалами, вказує одночасно на бажання тотального ідеологічного контролю над цими історичними місцями та брак фінансування засобів для цього. У 1952–1953 рр. кладовище було обнесено кам'яною огорожею, встановлено надгробки, споруджено центральний обеліск (висотою 12 м). Тільки у 1975–1983 рр. до чергового ювілею з ініціативи та на кошти держави кладовище було реконструйовано [3, с. 35]. Позаяк влада вимагала повного реєстру українських історичних пам'яток, то результатом став список, який на 1953 р. охоплював 43206 історичних та 4002 археологічні об'єкти, але все-таки був неповним. Хоча більшість “історичних пам'яток” у ньому – це могили радянських солдатів, реєстр усе одно був великим досягненням [7, с. 204]. На жаль, справа збереження пам'яток не пішла далі складання списку.

Війна залишила за собою численні братські могили воїнів-захисників. Зокрема, у селі Орлівка (колишнє Мамашай), що неподалік Севастополя, розташоване Меморіальне братське кладовище воїнів 54-го стрілецького корпусу. Тут поховано воїнів 315, 126, 387-ї стрілецьких дивізій 54-го корпусу, 3, 24, 87-ї стрілецьких дивізій 55-го стрілецького корпусу, 101-ї танкової бригади 19-го танкового корпусу. Уся відповідальність за утримання братського кладовища лягла на плечі сільської громади. Лише у 1985 р. до 50-річного ювілею Перемоги кладовище було реконструйовано на державні кошти. У 12-ти братських могилах, обрамлених гранітними бордюрами, поховано близько тисячі воїнів. У центрі – обеліск з бетону висотою 9 м у вигляді стилізованого прапора з барельєфом ордена Червоного Прапора і текстом: “Пам'ять про ваш подвиг безсмертна”. Відновлення пам'яті про всіх, хто загинув під час війни і похований в українській землі, дослідження цих подій та висвітлення історичної правди про страждання і подвиг – одне з найголовніших завдань воєнної історії [3, с. 34].

На відміну від “тихої політики пам'яті” повоєнних років, для 1960-х років була характерною уже дещо інша історична оцінка Перемоги над ворогом. З'явилося усвідомлення значення перемоги в цій війні, бажання увічнити пам'ять тих, хто віддав своє життя, що проявилось у створенні в цей період величних меморіалів. Найбільш суттєвим є те, що змінилося саме трактування героїчної теми, пояснюючи її історичну закономірність радянською ідеологією і дійсністю, що приводить до символічного і більш глибокого втілення героїчної теми. Згадаємо Монумент розстріляним

парашутистам, підпільникам і військовополоненим в Дарниці (Київ). Вже те, що вони віддали своє життя за свободу і незалежність своєї країни, сприймалося як подвиг всього їхнього життя, а не як вияв певних професійних воєнних здібностей. На більшості монументів викарбувані слова: “Слава... Вперед!... Ваш подвиг пам’ятатимуть у віках...”, – схожих слів на монументах тисячі, що є вираженням тієї ідейно-моральної боротьби за виховання нової людини, яку вела партія у період побудови комуністичного суспільства, тим самим формуючи у них почуття гордості, приналежності до однієї спільноти.

У 1960-ті роки покоління учасників війни почало змінюватися наступним поколінням. У царині спорудження пам’ятників це відбилось певним чином. “Меморіалізація” набуває державного розмаху. Організація встановлення пам’ятників, меморіалів, стел стала в основному централізованою, а їх встановлення кардинально змінило зміст, переорієнтувавшись на офіційну політику центральної влади. Все активніше починають встановлювати великі пам’ятники і меморіали, будуються меморіальні комплекси. З середини 1960-х років в містах-героях Києві, Одесі, Севастополі, Керчі з’являються унікальні меморіальні споруди, створені за спеціальним замовленням бригадами скульпторів та художників. На думку М. Аюлона: “Для персоніфікації потрібно створити образ, який легко запам’ятовується і з яким громадяни можуть себе легко ідентифікувати”. Саме в цей період започатковується радянський офіційний ритуал, пов’язаний з освоєнням і трансляцією ідеологічного підтексту війни і перемоги, з виправданням жертв і установкою на подальший мирний розвиток. Поступово складається меморіальний “тезаурус”, в скульптурі і архітектурі формується канон зображення і трактовки солдатського подвигу, людських жертв і перемоги радянської ідеології. В цей період з’являються візуальні образи, які супроводжують воєнну тему. По-перше, нефігуративні пластичні композиції, які уособлюють урочистість місця і значимість події (гранітні та бетонні конструкції, стели, стіни); по-друге, скульптура солдата (образ мужнього воїна-захисника), жінки (образ жінки-матері, інколи з дитиною), партизана, журавлів, вічного вогню або факела. Значна кількість обелісків, споруджених у містах-героях – Києві, Керчі, Одесі, Севастополі – в середині 1960-х роках, що увічнювали пам’ять про подвиг воїнів-визволителів цих міст, свідчить, по-перше, про те, що минуле застигло в готових формулах. По-друге, парадність монументів, обелісків свідчило про те, що невдач не було, шкодувати не варто. Ідеологи філігранно малювали героїчний ореол громадянського подвигу, самопожертву. Певною мірою вони віддзеркалюють соціальні запити суспільства і фінансові можливості місцевої влади. Спорудження обелісків на честь визволення – характерна особливість увічнення важливих подій в історії міст, де у свідомість мас активно включається художня мова монументального мистецтва СРСР.

10 березня 1966 року Рада Міністрів Української РСР прийняла постанову “Про спорудження обеліска в місті-герої Києві”. 40-метровий обеліск Слави на честь міста-героя було встановлено на площі Перемоги у 1982 році. Виготовлений із залізобетону та облицьований білим мармуром, увінчаний позолоченою зіркою. Сам постамент – із червоного мармуру. На обеліску зображений барельєф – орден Леніна і чеканний бронзовий напис: “1941–1945. Місту-герою Києву” [3, с. 16].

Прикладом політики ушанування пам’яті полеглих воїнів можуть слугувати і меморіальні комплекси Києва. Зокрема, Меморіальний комплекс “Парк Вічної Слави”, розташований на верхній придніпровській терасі, на перетині Дніпровського спуску з вулицею І. Мазепи, споруджений 1957 року. У центрі парку (площею 9,5 га) височіє 27-метровий гранітний обеліск. Біля підніжжя – могила Невідомого солдата, біля якої запалено Вічний вогонь. Широка алея веде до обеліска, з обох боків якої розташовані 34 могили воїнів, полеглих у Великій Вітчизняній війні. Місце розташування та велич споруди свідчать про тогочасну політику держави, ідеологічний вплив на меморіальний простір.

Інший приклад пригадування як складової спільної пам’яті – столичний Меморіальний комплекс, присвячений радянським громадянам, солдатам і офіцерам Радянської Армії, замученим у 1941–1943 рр.

На вшанування пам’яті учасників та жертв Великої Вітчизняної війни з’явився у Києві 1968-го року комплекс на вулиці Академіка Горбунова у Дарницькому лісі, де в 1941–1943 рр. містився гітлерівський концтабір. У центрі комплексу на невеликій галявині розташована багатопфігурна скульптурна композиція висотою 5,5 метрів. Залізний стовп з розірваним колючим дротом і великою гранітною плитою з написом: “Остання стежка замучених. Знесилені, голодні, скривавлені, вони йшли цією стежкою на розстріл, несучи в серцях ненависть до ворогів і віру в нашу Перемогу”. На братській могилі замучених у гестапівських катівнях напис: “Тут в 1941–1943 роках у фашистському таборі смерті замучено 68 тисяч радянських воїнів. Вони віддали життя за тебе, за свободу Радянської Батьківщини. Пам’ятай, якою ціною завойовано мир” [3, с. 11-12].

Ще наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років розпочалися пошуки пам’ятних місць оборони міста Одеси, пізніше було розроблено проект створення зеленого поясу Слави. У 1966-1967 рр. з ініціативи держави на честь 25-річчя визволення Одеси було споруджено Меморіальний ансамбль “Пояс Слави”. Пам’ятник складається з 11 об’єктів, присвячених подвигу воїнів-чорноморців, жителів Одеси, що перебувала в облозі. На місцях головного рубежу оборони споруджені численні пам’ятники, обеліски і пам’ятні знаки, обрамлені зеленими насадженнями з соснових і дубових гаїв, каштанових і платанових алей, що оточують місто-героя 60-кілометровим півколом по головному рубежу оборони.

У кінці 1960-х років продовжує серію пам'ятників, пов'язаних із вшануванням пам'яті про події Великої Вітчизняної війни, Стела на честь воїнів 421-ї стрілецької дивізії і моряків-десантників 3-го полку морської піхоти. Виготовлену із залізобетону та мармурової крихти Стелу було встановлено у 1967 р. в селі Олександрівка Комінтернівського району, що неподалік Одеси. На стелі у вигляді корпусу корабля – барельєф із зображенням матроса і солдата, напис: “Тут 22 вересня 1941 р. воїни 421-ї стрілецької дивізії з'єдналися з моряками-десантниками 3-го полку морської піхоти, завдали контрудару по ворогові. Нижче викарбовано слова: “Если пал человек / Чтобы жизнь сохранить человеку / Значит верно он жил / Значит умер не зря.

Маркерами історичної пам'яті стають і менш гучні, проте важливі для територіальних громад місця боїв за визволення. Зокрема, Монумент Слави, що в селі Прилиманському Овідіопольського району, виготовлений із залізобетону у 1967 році. Висота Монументу Слави сягає 10,5 м у вигляді зрізаної піраміди, його було встановлено на західній околиці с. Прилиманське. На стелі напис: “Тут ми стояли на смерть, щоб захистити життя” [3, с. 17, 20].

Стратегічне місце в планах загарбників займав Крим і, зокрема, Севастополь – головна база Чорноморського флоту, яке понад 8 місяців стримувало атаки ворога. Серед більш знакових меморіальних місць пам'яті про війну варто назвати Меморіал Слави, присвячений героям оборони Севастополя 1941–1942 рр., розташований на площі Нахімова та виготовлений з граніту та бетону в 1964–1967 рр. (скульптор В. Яковлев, архітектор І. Фіалко). Барельєфне зображення воїна з автоматом і трьома багнетами символізують мужність і непохитність захисників під час трьох штурмів Севастополя. На бетонній стіні – 19 меморіальних дощок з червоного граніту, на 17 з яких висічено найменування військових з'єднань, кораблів, частин Чорноморського флоту, Приморської армії, а на двох – найменування підприємств, установ і організацій міста, учасників 250-денної оборони міста. Праворуч від стіни – 8 діоритованих плит з іменами 54 Героїв Радянського Союзу – оборонців Севастополя. Над меморіальними дошками – рельєфне зображення матроса, що відображає штурм супротивника. Завершує меморіал стилізований бетонний якір і дати оборони – “1941–1942” [5, с. 25].

Прикладом ушанування пам'яті про подвиг радянських воїнів у Великій Вітчизняній війні у 1960-ті роки служить Обеліск на честь воїнів 414 стрілецької дивізії. Височить він у Севастополі на 10-му кілометрі Балаклавського шосе. Виготовлений з бронзи та жовтого туфу в 1961 році. На обеліску (висотою 13,75 м), встановленому на братській могилі, є написи російською і грузинською мовами: “Вічна слава героям 414-ї Грузинської стрілецької Анапської Червоної дивізії, полеглим у боях за визволення міста

Севастополя 7-12 травня 1944 року”, “Вічна слава героям, полеглим в боях з ворогом за свободу і щастя нашого народу. Світла пам’ять про них хай вічно живе в серцях вдячних нащадків”. Біля підніжжя обеліска – скульптура воїна з автоматом в руці [3, с. 25].

Місцем жорстоких боїв з фашистами є місто-герой Севастополь. У 1977 р. обеліск на честь міста-героя був споруджений на мисі Хрустальний у Севастополі. У 1962–1970 рр. було збудовано Меморіальний комплекс на Сапун-горі, що у Севастополі. Центром комплексу є діорама “Штурм Сапун-гори 7 травня 1944” і обеліск. На лицьовому боці обеліска є напис: “Героям битви за Севастополь”. На протилежному боці – слова: Слава вам храбрые / слава бесстрашные! / Вечную славу поёт вам народ! / Доблестно жившие, смерть сокрушившие / Память о вас никогда не умрет!

До комплексу входять: Меморіальна стіна з іменами 240 Героїв Радянського Союзу, меморіальна стіна з найменуванням 51 з’єднання і частини, нагороджених за визволення Севастополя; Пам’ятник воїнам 51-ої армії; місце командного пункту 7-ї бригади морської піхоти 1942 р.; Пам’ятник воїнам 77-СД; Місце встановлення штурмового Прапора на вершині Сапун-гори. На Сапун-горі в 1970 році було запалено Вічний вогонь. У відкритій експозиції є зразки радянської бойової техніки і зброї періоду Великої Вітчизняної війни. У будівлі Діорами – експозиційний зал національного музею. На Сапун-горі закладено Парк Слави.

Про героїчні і трагічні події початкового етапу війни нагадують пам’ятні знаки на місцях боїв, братські могили радянських воїнів, які загинули під час Керченсько-Феодосійської десантної операції. В м. Керчі у 1965 році було відкрито Меморіальну стелу з рельєфом “Героям-десантникам – визволителям Керчі”. Вона виготовлена з бетону та діоритової крихти. Центральний вхід обрамлено 2-ма стелами, на яких зображені воїни з прапорами в руках і вміщені тексти. На початку центральної алеї, зліва і справа, споруджено мармурові бюсти над могилами Героїв Радянського Союзу В. М. Аршинцева і Т. К. Петрової. Неподалік – пам’ятник над могилою моряків бронекатера № 81. Шістьма рядами стоять надгробки у вигляді 164-ох обелісків із зображенням траурних прапорів. Праворуч від входу перед братськими могилами героїв Аджимушкая і воїнів-десантників встановлено 2 меморіальні стели заввишки 3,8 м з барельєфним зображенням воїнів. Між ними – триметрова скульптура радянського воїна у плащі-палатці і з автоматом у руках [3, с. 28, 39].

Як бачимо, в період масового будівництва монументальних комплексів (1960–1970 рр.) був наявний єдиний сюжет, а композиція була ієрархічною (в центрі перебував головний монумент, стела чи скульптурна група), перед ним – Вічний вогонь, навкруги, на гранітних плитах – списки загиблих. У цей період посилювався процес “символічності”, це пояснюється тим, що в 1960–1970-х рр. значно змінився віковий склад відвідувачів пам’ятних місць –

переважно молодь. Основними “споживачами” стали люди іншого покоління, що призвело до деякої зміни критеріїв оцінки пам’яті війни. Виховане на героїці війни, радянського патріотизму, під тиском потужної пропагандистської машини суспільство опинилося в полоні “Великої Перемоги”, відчуло ейфорію від громадського визнання й “реабілітації пам’яті”. Саме на таку категорію, для ідеологічного орієнтування, були розраховані образи, символи воїнів-визволителів, нагороди до ювілеїв, проведення вшанування пам’яті полеглих воїнів біля меморіалів та обелісків.

Наступний період (кінець 1970 – середина 1980-х років) можна вважати ідеологічним наступом держави на соціальну пам’ять, експансією простору пам’яті в повсякдення, розпочинається новий тип комомеріалізації. До меморіалів, побудованих раніше, прибудовують нові елементи. У великій кількості з’являються обеліски із зображенням скорботної матері (часто мати з дитиною), а також солдат. Почуття горя, яке відображено в образі старої жінки, ширше, об’ємніше – воно відноситься і до дітей цього покоління, і до сучасників цих жінок, до їхніх чоловіків і братів. Крім того, це горе старої жінки завжди з нею, воно не минає, не набуває того світлоліричного, сумного відтінку, який властивий пам’ятникам, що втілюють скорботу у більш молодому жіночому образі. Солдати відображені або в русі, в бою, або такі, що помирають в бою, їм характерні риси драматизму, динамічності, експресивності. Монументальності і статичності, що характерним було для зображення 1950 – 1960-х років, вже немає.

Наприклад, знак пам’яті про захисників Аджимушка, нескорену фортецю на Кримській землі. У 1982 р. було споруджено меморіальний ансамбль “Героям Аджимушка”, до складу якого входить підземний музей оборони і комплекс пам’яток на поверхні. Автори – скульптори Є. Горбань, Б. Клімушко, архітектори С. Миргородський, В. Сенцова. Біля входу до музею – 12-метрові пілони з рельєфним багатофігурним зображенням епізодів героїчної оборони. Збережено залишки оборонних споруд, бомбосховища, шпиталі, сигнальні установки, написи на кам’яних стінах, братські могили захисників, які загинули в нерівному бою [5, с. 210]. Це вражає, сприяє вихованню у відвідувачів гордості за героїв, пошани до їх світлої пам’яті, відчуття причетності до героїчної спільноти.

Величезні меморіальні комплекси з Вічним вогнем, присвячені героїзму радянських військовослужбовців, були відкриті в містах-героях. У 1981 р. в місті-герої Києві монумент офіційно відкрив Л. Брежнєв. Меморіальний комплекс “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”. Архітектурно-скульптурний ансамбль символізує героїчний подвиг народу, займає площу понад 50 га і містить будівлю музею (до складу входить 18 залів), чашу “Вогонь Слави” (діаметром 16 метрів), алею міст-героїв, майданчик військової техніки часів Великої Вітчизняної війни і 7 композицій (близько 100 бронзових фігур). Музей увінчує монумент

Матері-Батьківщини, що сягає 62 метри з піднятим в руках мечем і щитом. На щиті зображено Державний герб СРСР. Висота усієї будівлі разом із скульптурою становить 102 метри [3, с. 9].

Зміни в радянській культурі пам'яті про війну значною мірою відповідають змінам політичним. У 1970–1980-х рр. було зніщено багато і збережено досі місць пам'яті і ритуалів, присвячених війні. Значною мірою пам'ять про війну мала ідентифікуючий вплив на громадян. Так у Києві, у парку між вулицями О.Теліги, Дорогожицькою і Мельникова, розміщено Державний історико-меморіальний заповідник “Бабин Яр”, який був відкритий у 1976 р. Пам'ятник, встановлений на бетонному постаменті, – багатофігурна бронзова композиція, що відтворює образи солдата, матроса, підпільника і мирних жителів міста. Композицію вінчає фігура молодої Жінки-Матері як уособлення непогасного життя. Висота пам'ятника з боку вул. Дорогожицької – 10 м. з боку вул. Мельникова – 14 м. Перед пам'ятником – бронзова плита з написом: “Тут у 1941–1943 роках німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно понад 100 тис. громадян міста Києва і військовополонених” [3, с. 15]. Ідейно-образність композиції, трагічність, її багатолікість скульптурних символів впливає на уяву відвідувачів, це є уособленням колективної пам'яті, складовою частиною ідеологічного конструкту.

В Україні немає родини, яка б не принесла на вівтар визволення країни від фашизму страшну данину – своїх близьких. У містах-героях є священні місця, до яких, на знак вшанування пам'яті полеглих у війні, ніколи не припиниться потік людей. Таким священним місцем у Києві є парк Вічної Слави, де знаходиться могила невідомого солдата і горить Вічний вогонь, в Одесі – пам'ятник невідомому матросу, в Севастополі – Сапун-гора і військові кладовища, яких у місті та його околицях понад 20. Пам'ятні знаки – це матеріальні об'єкти, встановлені або використані для увічнення історичних подій, зокрема, Великої Вітчизняної війни.

Можна зробити висновок: біля 80% пам'яток, присвячених подіям Другої світової війни, складовою частиною якої є Велика Вітчизняна війна, – братські могили і пам'ятні знаки на честь воїнів-визволителів, спорудження яких розпочалося в роки війни. У 1944–1945 рр. величезні монументальні пам'ятники було споруджено на братських могилах воїнів-визволителів в Керчі та багатьох інших містах та населених пунктах України [4, с. 115].

З другої половини 1960-х років в Україні розгорнулися роботи зі спорудженнями обелісків у містах-героях. Упродовж 1970–1980-х рр. в Україні були створені ансамблі, що увічнили подвиг полеглих воїнів. Серед них меморіальний комплекс на Сапун-горі у Севастополі, Пояс Слави навколо Одеси. 9 травня 1981 р. у м. Києві було відкрито Меморіальний комплекс “Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.”.

Сьогодні не існує єдиного стилю в меморіальному просторі. У ритуалах святкування Дня Перемоги і в нових пам'ятниках, присвячених Великій Вітчизняній війні, спостерігається намагання відійти до особистої, а не державної, ідеологізованої пам'яті. Знову акцентом стає жертва, а не тільки героїзм, і важкий побут, а не тільки подвиг. Відбувається повернення до перших повоєнних років, до реставрації особистого, ще не ідеологізованого державою. Незважаючи на художню й ідейну близькість, закладені в них уявлення про меморіальність, пам'ятник покликаний зберегти у вічному матеріалі – металі, камені – нагадування про певну персону або значущу для соціуму подію. Незважаючи на те, що і людини немає, і часто значення тієї або іншої події згладилося або навіть піддалося переосмисленню, пам'ятник продовжує існувати як теперішній час, він живе в поточному тимчасовому відрізьку, несучи інформацію кожному поколінню, спонукаючи його до переживання або дії. Саме тому важливо зберегти пам'ять про всі події, які залишили після себе глибокий слід в історії України, про всіх полеглих на Українській землі. На відзнаку світлої пам'яті українців, які воювали на фронтах і не повернулися до рідних домівок, споруджено меморіали, встановлено стели та скульптурні пам'ятники по всій Україні.

Використана література:

1. *Ассман Я.* Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Ян Ассман. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с. ; *Нора П.* Проблематика мест памяти / Пьер Нора // Франция-память / [П. Нора, М. Озур, Ж. де Пюимеж, М. Винок]. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. Ун-та, 1999; Нора П. Всемирное торжество памяти / Пьер Нора // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3; Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории: Некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти / Йорн Рюзен // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 2001. – Вып. 7. – С. 8-26.
2. *Баханов К.* Меморативна політика незалежної України / К. Баханов // Актуальні проблеми вітчизняної та всевітньої історії. – Вип. 17. Наукові записки ЗДГУ. – С.45-47; Симоненко І. Перспективи створення музею політичних репресій в Україні у контексті формування історичної пам'яті / І. Симоненко // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 3(4). – С.41-47; Гирич І. Чи суперечить національний міф історичній правді? / Ігор Гирич // Історія України: історія та культура. – 2007. – Ч.1(154). – С. 122-138.
3. Вечный огонь бессмертия: Мемориалы, монументы, обелиски памяти и воинской славы, увековечивающие события Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. в Украине / Совет. Орг. ветеранов Украины ; авт.-сост. П. М. Калугин. – К. : Украина, 2010. – 160 с.
4. *Волковинський В. М.* З історії спорудження перших пам'ятників героям Великої Вітчизняної війни на Україні / В.М. Волковинський, Є.П. Шашаліна // Український історичний журнал. – 1975. – № 7. – С. 114-124.
5. *Денисенко Г. Г.* Воєнна історія України в контексті дослідження і збереження культурної спадщини / відп. ред. В. Горбик. НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України, 2011. – 289 с.
6. *Денисенко Г. Г.* Друга світова війна в пам'ятках історії та культури // Наукові записки. Том 20, Історичні науки / Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – Ч. 2 КМ “Academia”, 2002. – С. 24-27.
7. *Єльчак С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єльчак. – К. : “Часопис “Критика”, 2008. – 303 с.
8. *Киридон А.* Історична пам'ять і історична травма: понятійний дискурс / А. Киридон // Слов'янський вісник : збірник наукових праць. Серія “Історичні та політичні науки” Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту

- слов'язознавства Київського славистичного університету. – Випуск 8. – Рівне: РІС КСУ, 2009. – С. 3-8; Киридон А. Колективна пам'ять в темпоральному модусі репрезентації / А. Киридон // Київська старовина. – 2010. – №4. – С. 96-105; Киридон А. Конструкт “колективна пам'ять” у фокусі часу: теоретичний дискурс / А. Киридон // Слов'янський вісник: Збірник наукових праць. Серія “Історичні та політичні науки” Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'язознавства Київського славистичного університету. Випуск 10. – Рівне : РІС КСУ, 2010. – С. 65-71; Коник А. “Історична пам'ять” та “політика пам'яті” в епоху медіакультури / А. Коник // Вісник Львівського університету. 2009. – Вип. 32. – С. 153-163.
9. Коник А. “Історична пам'ять” та “політика пам'яті” в епоху медіакультури / А. Коник. – Вісник Львівського Ун-ту Вип. 32. – 2009. – С. 153-163.
 10. Кравченко І. Г. Роль пам'ятника в формуванні традицій / І. Г. Кравченко // Проблеми теорії і практики фінансово-кредитної системи. Матеріали ІІ Всеросійської науково-практичної конференції. Волгоград: ВолГАСУ, 2008. – С. 58-65.
 11. Маклюк О. М. Історична пам'ять та політика пам'яті в умовах трансформації центрально-східної Європи / О. М. Маклюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011, Вип. XXX. – С. 223-232.
 12. Хаттон П. Х. История как искусство памяти. – СПб.: Владимир Даль, 2003. – 424 с. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/hatt/05.php
 13. ЦДАВО України. – Ф. 5116. – Оп. 10. – Спр. 427. – Арк. 13.
 14. Шаповал Ю. Роман Шухевич і політика пам'яті в сучасній Україні / Ю. Шаповал // Дзеркало тижня. – 2007. – 23-29 червня; Стуканов С. Про політику пам'яті та культуру (До річниці Голодомору) / С. Стуканов // День. – 2007. – 27 листопада.

КАЛИБОВЕЦ С. Н. Мемориали Великой Отечественной войны в городах-героях Украины и политика памяти (1942–1980 гг.)

В статье рассмотрен вопрос установления мемориалов в городах-героях Украины на честь увековечения памяти павших воинов во время Великой Отечественной войны; коммеморации памяти в Украине 1942–1980-х гг.

Ключевые слова: историческая память, коммеморация, Вторая мировая и Великая Отечественная война, военные погосты, памятники, мемориалы.

KALIBOVETS S.M. Memorials of Great Patriotic war in the cities-heros of Ukraine and policy of memory (1942-1980 th)

In the article the question of establishment of memorials is considered in the cities-heros of Ukraine as a token of immortalization of memory of falling warriors in the Great Patriotic war-time; comemoration memory in Ukraine 1942 – 1980 th

Keywords: history memory, kommemoration, Second world and Great Home war, soldiery village cemeteries, monuments, memorials.

**Торубара А. О.
(Україна, Чернігів)**

**НІЖИНСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ЛІЦЕЙ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА
НАПРИКІНЦІ 50 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 70-Х РР. ХІХ СТ.**

В статті йдеться про завершальний період існування Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька. З'ясовано причини занепаду цього навчального закладу та висвітлено процес його реформування в Історико-філологічний інститут.

Ключові слова: Ніжин, ліцей, професор, студент.